

ПРОБЛЕМАТИКА УРБАНИЗМА МЕЂУРАТНОГ БЕОГРАДА У КРИТИЧАРСКОЈ ДЕЛАТНОСТИ АРХИТЕКТЕ МИЛУТИНА БОРИСАВЉЕВИЋА

АНЂЕЛА ДУКИЋ

САЖЕТАК:

Архитектонски развој је у периоду између два светска рата (1918–1941) на територији Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца / Краљевине Југославије праћен доприносом многобројних актера пројектантске, урбанистичке и критичарске сфере. Као једна од упечатљивих фигура етаблирао се архитекта и естетичар Милутин Борисављевић (1889–1969), истакавши се како градитељском продукцијом тако и научним и критичарским радом. У раду је превасходно у сажетој форми фокус стављен на биографију архитекте, након чега је изложен развитак архитектонске критике у домаћој средини. Како је Борисављевићева критичарска активност типолошки разноврсна а тематски сложена, овом приликом тежиште рада посвећено је његовој критици урбанистичких проблема Београда. Уз наведено, детаљно су објашњени начин и форма Борисављевићевих директних обраћања, након чега је у финалном сегменту истраживање резимирано.

КЉУЧНЕ РЕЧИ: *Милутиин Борисављевић, Београд, међурајтни период, архитеткјонска и урбанистјичка критјика*

ABSTRACT:

In the period between the two world wars (1918–1941), architectural development upon the territory of the Kingdom of Serbs, Croats, and Slovenes/Kingdom of Yugoslavia was shaped by the contribution of numerous individuals in the spheres of architecture, urban planning and criticism. The architect and aesthetician Milutin Borisavljević (1889–1969) established himself as one of the most prominent individuals in this field, distinguishing himself through both his architectural production and scientific and critical work. The paper sets out to provide a concise biography of Borisavljević as an architect, after which it details his contribution to development of architectural criticism in the domestic environment. Since his critical activities are typologically diverse and thematically complex, the paper focuses on Borisavljević's critiques of urban planning in Belgrade and the issues associated with this. In addition to the above, the manner and form of Borisavljević's direct addresses is discussed, with a synthesis of the research being provided in the final section.

KEYWORDS: *Milutin Borisavljević, Belgrade, Interwar period, critique of architecture and urban planning*

Увод

Милутин Борисављевић (1889–1969) био је српски архитекта и естетичар који се пројектантским, научним и критичарским опусом етаблирао као једна од водећих личности међуратне архитектонске сцене (сл. 1). Рођен је у Крагујевцу 15. јуна 1889. године као најстарије од петоро деце, од оца лекара и мајке домаћице. Студирао је у Београду (1907–1913), након чега је био запослен у Министарству грађевина. Његову кратку архитектонску праксу у домаћој средини прекинуо је почетак Првог светског рата, у којем је Борисављевић био један од учесника, те је евидентирано да се пријавио као добровољац и са српском војском прешао Албанију. На Крфу је био хоспитализован и 1916. године посредством хуманитарне мисије француске владе пребачен у Француску, где након двогодишње активности у атељеу Луја Бернијеа [Louis Bernier, 1845–1919], 1918. године уписује постдипломске студије естетике.¹ Након наставка студија у Паризу код професора Виктора Баша [Victor-Guillaume Basch, 1863–1944], докторирао је на Сорбони 1926. године тезом *Essai critique sur les principales doctrines relatives à l'esthétique de l'architecture* (*Критички есеј о најважнијим доктринама естетике архитектуре*). По повратку у Краљевину Срба, Хрвата и Словенаца (СХС), основао је архитектонски биро „Партенон“, који се налазио у Светосавској улици на броју 20.² Извесно време је радио и као предузимач грађевинских радова,³ при чему је био склон томе да за један објекат понуди више пројектних решења,⁴ чиме је доказана како његова ерудиција тако и креативни набој који је неговао током целокупног радног века. Поред приватне пројектантске праксе, био је хонорарни предавач *Естетике* и *Историје естетике* на Филозофском факултету Универзитета у Београду. Универзитетски сенат је на седници одржаној 22. децембра 1933. године изабрао Борисављевића у наставно звање.⁵ Убрзо након Другог светског рата, 1950. године се одселио у Париз, где је живео и радио све до силаска са животне сцене 1969. године.

Убрзо након завршених студија на Техничком факултету, током боравка у Француској заинтере-

совао се за теорију и естетику, што је код њега изнедрило сопствени приступ.⁶ Борисављевићеви теоретски принципи правремено су завредили пажњу историографа, који су у форми партикуларних студија продубили задату проблематику,⁷ док истраживање његовог пројектантског опуса још није заокружено.⁸

Борисављевићев научни опус у области естетике познат је у светским размерама, док је његов пројектантски и публицистички рад остао у оквирима домаће стручне јавности.⁹ Архитекта Борисављевић био је и један од плодноносних критичара архитектуре и урбанизма. Његов допринос спорадично је потцртан у оквиру појединачних студија, док је у домаћој историографији изостао свеобухватан осврт на Борисављевићеву критичарску активност. У циљу расветљавања, анализе и валоризације његовог опуса на предметном пољу, рад се фокусира на Борисављевићеву критику урбанизма међуратног Београда.

Осврт на развој српске архитектонске и урбанистичке критике до 1941. године

Архитектонска критика се на домаћем простору јавља у деветнаестом веку кроз чланке који махом нису били конципирани експлицитно критички, али су поред информативног слоја поседовали и онај помоћу ког је могуће њихово сагледавање кроз предметну призму. Примарно интересовање архитеката било је усмерено ка објектима јавне намене, те својеврсним расправама.¹⁰ Како је архитектонска култура у времену Краљевине Србије умногоме била ослоњена на делатност малог броја школованих пројектаната, у датом добу су постављени темељи за њен нагли развој који ће се десити у међуратном периоду (1918–1941).

Након иницијалног периода санација грађеног ткива условљених ратним разарањем, симултано су се након завршетка Првог светског рата развиле грађевинска продукција и критичарско крило. У оквиру појединачних чланака и колумни у дневној и периодичној штампи, архитекти, урбанисти, историчари уметности, интелектуалци, вајари,

књижевници и публицисти неговали су архитектонску културу.¹¹ Исцрпним прилозима потпомогли су развитак, демократизацију и раслојавање архитектонске струке, негујући принципе директног обраћања, те расправљајући о актуелној проблематици. Издвојили су се водећи актери, архитекти – Милутин Борисављевић (1889–1969), Александар Дероко (1894–1988), Бранислав Којић (1899–1987), Никола Добровић (1897–1967), Иван Здравковић (1903–1991), Јан Дубови (1892–1969), Ђурђе Бошковић (1904–1990), архитекта и сликар Светомир Лазић (1894–1985), сликар и архитекта Бранко Поповић (1882–1944), урбаниста Бранко Максимовић (1900–1988), вајар Сретен Стојановић (1898–1960), архитекта и сликар Милан Минић (1889–1961), песник и књижевни критичар Љубомир Мицић (1895–1960) и други. Захваљујући вишеструком доприносу референтних личности, обликована је уметничка мисао и приближено схватање архитектонско-урбанистичких проблема широј јавности. Тематски дијапазон архитектонско-урбанистичке критике био је обиман и сложен, те су актери разматрали многобројна питања и проблематике: подизања јавних објеката, решавања стамбеног питања, конкурса, изложби, инфраструктуре, односа са наручиоцима, интерне несугласице, стила, награда, публикација, уметничких група, простора, начина градње и др. Како је пројектантска пракса била сачињена од изузетно великог броја архитеката-емиграната са простора Русије, и њихова активност приказивана је у дневним листовима.¹² Док су журналисти ревностно пратили и описивали конкурсе негујући хроничарско становиште, активни пројектанти су их преиспитивали из стручног угла, притом се водећи властитим искуствима.¹³

Архитекти су се по питању критике исхода утакмица, поред устаљених чинилаца, фокусирали и на проблеме законодавства и неетичких пракси садржаних у недостатку јавних конкурса, те односа победничких, откупљених и изведених решења. Принципи награђивања, примарно везани за *Награду за најлепшу фасаду*, такође су побудили пажњу критичара који су у дневним листовима остављали коментаре везане за естетско-стилску

Сл. 1. Архитекта Милутин Борисављевић
(извор: <https://kaldrma.rs/trajni-potpis-srpskog-arhitekta-sa-sorbone/> [12. 9. 2024])

проблематику.¹⁴ Неке од често заступљених области делања критичара биле су посвећене архитектонским и уметничким изложбама, као и уметничким групама, при чему су сложене креативне изданке обједињено сачињавали архитекти, вајари и сликари. Захваљујући исцрпном писаном корпусу, те сачуваним детаљним описима и у одређеним случајевима приложеним фотографијама, критичари су умногоме допринели реконструисању изгледа несачуваних пројеката и увиду у изложбену делатност мање афирмисаних архитеката.

Аспекти урбанистичког развоја спорадично су током двадесетих година заокупљали интелектуалце различитих вокација да би се приступи проблематикама кристалисали током наредне деценије. Критичари су се превасходно дотицали партикуларних чинилаца у неспецијализованим чланцима шире предметне тематике, успутно коментаришући и указујући на недостатке структуралног планирања престонице. Љубомир Мицић је 1925. године у часопису *Зенић* публиковао чланак *Београд без архитектуре*, позивајући се на могућност ко-

ришћења *савременој урбанизма у новој архитектури*, без додатне елаборације синтагме, што сведочи о постепеном развоју критичке мисли усмерене ка пољу уређења града.¹⁵ Током тридесетих година, примаран допринос разумевању развоја урбанизма огледао се у научним и критичарским опусима претходно наведених аутора.¹⁶ Доминантне тематике биле су везане за конкурсе и проблеме уређења главних престоничних тргова,¹⁷ док је улицама и појединачним матрицама резиденцијалних зона придавано мање пажње. Београдске матрице су током целокупног трајања међуратног периода, упркос покушајима имплементирања правилних регулација, под идеолошко-економским стратегијама предузетих преиначавања често за последицу имале урбанистички непримерене и неразрађене подухвате.¹⁸

Урбанизам у критичарској делатности архитекте Милутина Борисављевића

Борисављевић се архитектонској критици посветио негујући оштар, строг и директан приступ. Водећи се принципима индивидуалног посматрања, био је у могућности да се изрази на слободан начин. Као говорник великих вештина, његов стил писања одисао је самоувереношћу и сугестивношћу, помоћ којих је читаоце уверавао у исправност тврдњи које је пропагирао.¹⁹ Кроз његов рад се огледају школовање у Паризу, наклоност академизму, конзервативизам и ерудиција. Поред пројектантске праксе и доприноса пољу научне естетике, бавио се и питањима урбанизма и саобраћаја. Од 1928. године био је сарадник београдског дневног листа *Правда*, у којем је објављивао чланке у рубрици под насловом *Архитектонска хроника*.²⁰ Публиковао је запажања едукативног, расправног и полемичког типа, која су готово у свим случајевима носила снажну критичку димензију. С обзиром на сопствено стваралачко искуство и теоријска знања ослоњена на опсервацију и *експеримент*, пратио је, анализирао и критиковао многе актуелности из архитектонског и урбанистичког живота међуратне престонице.²¹ Поред чланака посвећених партикуларним проблемати-

кама, Борисављевић је учествовао у сложеним расправама кореспондентског типа. Евидентирано је да се доследно ангажовао у препискама с Црнотравцима и архитектом Браниславом Којићем (1899–1987), као и да је покренуо полемику о насељу Котеж Неимар и учествовао у продубљивању проблематике подизања и позиционирања Храма Светог Саве на београдском Врачару.²²

Од изузетног је значаја опус Борисављевићевих критика урбанизма међуратног Београда, који се развијао нагло и умногоме стихијски, уз често занемаривање планске градње. Након што је на Париској мировној конвенцији, одржаној 1919. године, граница померена ка северу, а Дунав и Сава изгубили статус пограничних река, препозната је потреба за ширењем града. Израдом *Генералног плана за град Београд* Ђорђа Павловича Ковалевског [Григорий Павлович Ковалевский, 1888–1957], 1923. године, приступило се утопијској представи о будућности града.²³ Већ у мају 1924. године Министарство грађевина Краљевине СХС одобрило је *Генерални план*, а Београдска општина формирала Комитет за разраду и спровођење. Инжењер Јован Обрадовић израдио је *Генерални регулациони план за Београд* 1927. године, као скупни приказ свих до тада усвојених варијабла и измена *Генералног плана* из 1923–1924. године.²⁴ Стање града у којем је онемогућена систематична имплементација ГУП-а већ током двадесетих година 20. века, те накнадни незадовољавајући конкурсни подухвати, изнедрили су многобројне критичке прилоге водећих архитеката и урбаниста.

Питања уређења престонице

Концем треће деценије, 1929. године, Борисављевић је у оквиру рубрике *Архитектонска хроника* публиковао чланак о будућим урбанистичким проблемима Београда, најављујући сопствену плодну активност на датом пољу.²⁵ Сматрајући да урбанизам обухвата симултано науку и уметност уређивања једне вароши, њену свеукупну матрицу окарактерисао је као *архитектуру једне куће у великом*.²⁶ Поред јасне критичке ноте, прилог је и

едукативног карактера, какве је архитекта у великој мери неговао, те говори о положају и улогама архитеката, инжењера и урбаниста, упозоравајући да се на домаћем терену *рејко* разликују вокације. Навео је да су Београд уређивали искључиво *амајтери* јер ми нисмо имали, нијих имамо и једној урбанистију, ни једној *стјручњака* за уређење *градова!*²⁷ Констатација архитекте је делимично истинита, с обзиром на чињеницу да је заиста недостајало стручних кадрова, и у складу с његовом природом ерудите, али уопштен приступ је контрадикторан, нарочито када се у обзир узме чињеница страдања технички образованих интелектуалаца током Првог светског рата,²⁸ у којем је и сам учествовао.

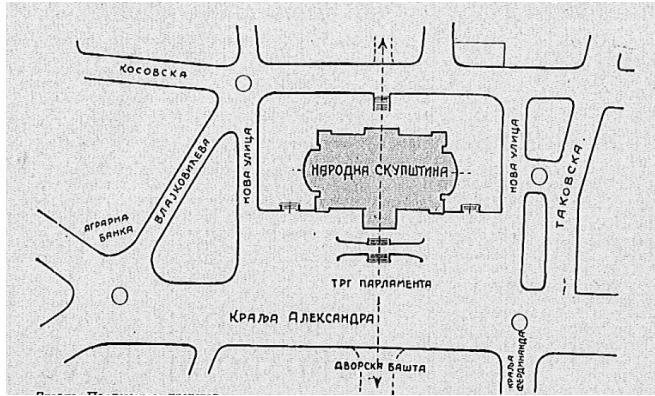
Често се позивајући на искуство Француске, Борисављевић је последично занемаривао њен вишевековни статус колонијалне силе са дихотомно другачијом историјом, вишеструком бројношћу људства и културним круговима у којима је неговање уметности протицало мање спутано. Као решење, предложио је да се из иностранства ангажује *један мајстор од искуства за решавање урбанистичких проблема*, желећи да одабрана личност буде француског порекла.²⁹ Правилно је истакао да је грађевински закон неадекватан за обим продукције на територији града, поновно се ослањајући на инострано искуство, потцртавајући да су у Немачкој многи закони до перфекције простудирани и испробани. Напоследку, изнео је и мишљење да Општина треба да има своју грађевинску полицију, те да би зарад поштовања закона и естетичке будућности Београда, Општина требало да именује експерте *који би имали да бдију над будућношћу наше престонице.*³⁰

Проблем београдских тргова

Борисављевић је 1929. године образложио проблем Позоришног трга (Трга републике) уз навод да је о његовој регулацији поведена лаичка дискусија. Предлог продужења Трга ка Кнез Михаиловој улици сматрао је погрешним због неадекватне саобраћајне инфраструктуре потеза. Са друге стране, упозорио је да би имплементацијом продужења Трга естетичка доминанта поста-

ла зграда Народног позоришта уместо пређашње зграде Управе фондова (Народног музеја), при чему Управа фондова са спомеником Кнеза Михаила логички и визуелно не би могла да буде на челу тако конципираног Трга. Да би Трг био естетички решен, требало је да буде утврђена његова висинска силуета, пошто је главну осовину већ поседовао. С тим у виду, одговорни пројектанти би били у обавези да све будуће објекте који омеђују ово језгро планирају у нивелационом складу у корелацији са Управом фондова.³¹

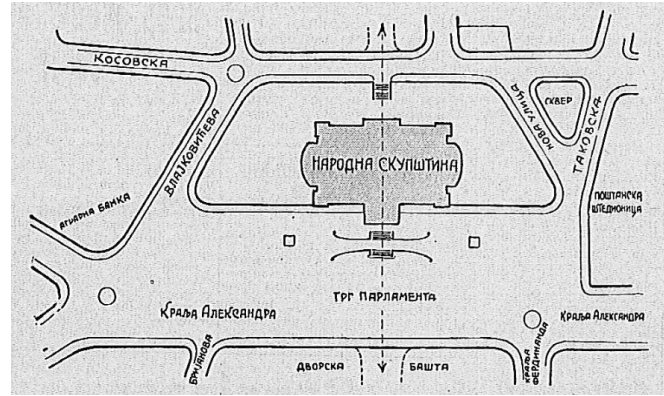
Пратећи актуелна дешавања у архитектонско-урбанистичкој сфери престонице, 1939. године се осврнуо и на решење позиционирања зграде Опере унутар затечене матрице.³² По његовом мишљењу, морала би се подићи на најугледнијем тргу, по узору на светске, јер представља луксузну уметничку зграду у спољашњости и унутрашњости. Како њен екстеријер одсликава архитектонску, а ентеријер музичку уметност, било је потребно да се предвиђено најрепрезентативнији објекат изгради у центру – као идеална локација наметнуле су се Теразије, *салон Београда.*³³ Као природно позиционирање, истакао је простор Теразијске терасе, која је монументално уоквирена палатама „Москва“ и „Балкан“. Даље је опоменуо да се у домаћој јавности погрешно верује да ће Славија постати главни центар, а Теразије изгубити првенство. Поред *Терасе* као погодне али неизводиве локације, истакао је простор „Албаније“, између два двора и Позоришни трг – при чему је нагласио да је доминантно место већ заузела Управа фондова, те да би било штета срушити је. Сматрао је да би се могао употребити и простор на којем се налази зграда „Коларац“, али она не доминира ниједном осовином трга, те да би било боље утилизovati имање Југословенске банке, но ту би Опера била угушена осталим зградама, осим у случају када би се иза ње пробила нова улица. Након детаљног објашњења сопственог предлога, фокусирао се на критику идеја постављања Опере код „Мањежа“ или Славије, истичући да су то ексцентричне тачке у улози другостепеног центра, по саобраћају и урбанистичкој вредности. Позивајући се на недостатак ортогоналног плана, илустровао

Сл. 2. Милутиин Борисављевић, њредлој решења
Трга Парламенџа, верзија 1 (извор: 1939б: 6)

је непогодност поменутих локација. Закључио је да би се избором места на Славији Оперџ наметнула подређена улога у амбијенту који јој не одговара, те да би се самим тим упропастила и трговачка линија Београда која се са Теразија шири ка Славији.³⁴

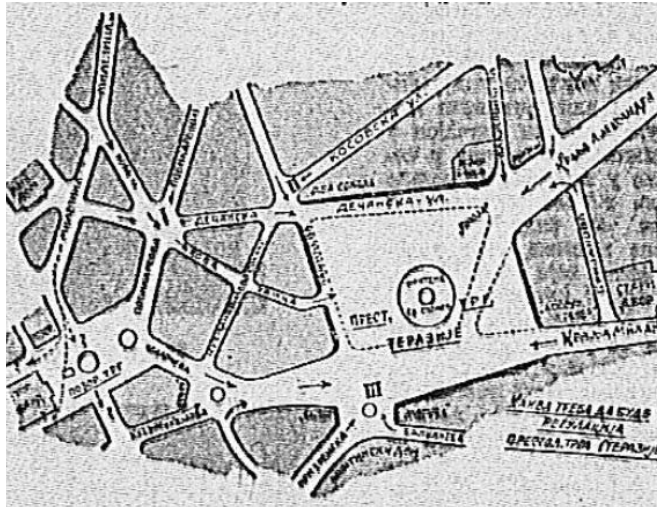
Међу Борисављевићевим креативним предлозима решења урбанистичких проблема, вредне спомена су скице идеја за Трг парламента из 1939. године (данашњи Трг Николе Пашића). Како су по правилу зграде парламента у престоницама носиле значај монументалног архитектонског објекта, а у урбанистичком погледу *најдрагоценији моштив вароши*, њихова околина заслужује нарочиту обраду – што, по мишљењу архитекте, у Београду није био случај. Сматрао је да нико није водио рачуна ни о једном аспекту осим о примарном објекту, позивајући се на подизање габаритне *Пошћанске шћедџонице*, којом је неповратно нарушена визура потеза, те да у Београду не постоји део вароши у којем се водило рачуна о урбанистичким принципима, нарочито не о хармонији монументалних зграда и њихове околине. По затеченој ситуацији, Парламент није имао одговарајући претпростор те је Борисављевић понудио два решења. Према првом, једноставнијем, требало је створити Трг парламента који би био додатно обогаћен споменицима или фонтанама. Другим би требало замишљени трг додатно проширити – до Аграрне банке са једне и Пошћанске шћедџонице са друге стране (сл. 2–3).³⁵

Сл. 3. Милутиин Борисављевић, њредлој решења
Трга Парламенџа, верзија 2 (извор: 1939б: 6)

Питање Теразијске терасе и регулације Теразија

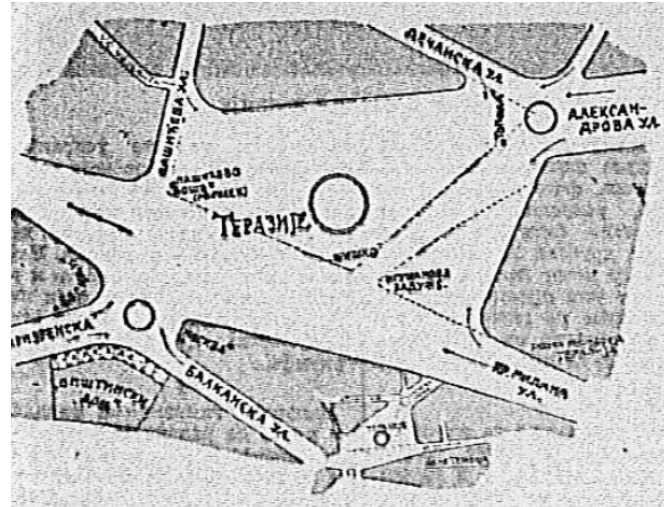
У јеку реактуелизације питања Теразијске терасе 1930. године, које до савременог доба није у целости разрешено, Борисављевић је предвидео да би потез био *нејојравива рујоба*.³⁶ Тврђу је елаборирао оштро, у осам разрађених тачака. Први аргумент се заснивао на премиси да *нико у свећу не љрави шћерасу у средини вароши*,³⁷ потцртавајући удео који природа има у сачињавању предела, те да би географски предестинирану матрицу требало третирати на тај начин, уместо уметања нове у урбано језгро. Иако предметни простор поседује каскадне квалитете, сматрао је да су они свакако неадекватни у односу на Тврђаву испод које се на дословном и визуелном нивоу простирао отворени широки простор. Другу тачку заснивао је на количини експеримената који су на датом месту извршени, уз тврђу да нико у Београду није њоме фасциниран, а у наредној се осврнуо на поглед *љрема тераси* који је био одасве неукусан услед постојања *рује и бездана*. Даље је сажето навео проблем *ветромешине*, да би у петој тачки Теразије окарактерисао као једносмислено или једноаксично протезање од Славије ка Београдској тврђави, које је услед форме елипсе у очима посматрача индиферентно и ускраћено меморабилности. У наредном сегменту изнео је да Теразије као салон Београда

Сл. 4. Милутиин Борисављевић, њредлој решења
рејулације Теразија, верзија 1 (извор: 1937г: 9)

треба да представљају затворену форму трга, те да би требало подићи монументалну зграду која би била уоквирена хотелима „Москва“ и „Балкан“, испред које би се налазио споменик краљу Петру. Као седми аргумент, износи ниску коту Терасе и последични изостанак доминанте панорамом који би једино могао бити смислен посматрањем са висине петог или шестог спрата. У последњем сегменту изнео је проблем финансијске природе, који би реализацију оваквог подухвата неминовно условио. Закључак је извео на истим чиниоцима као у чланку о будућим урбанистичким проблемима – навео је да би изнете идеје и фантазије биле немогуће уколико би Општина имала једног *урбанистију* и *занатиша* и *шаланџиша*.³⁸

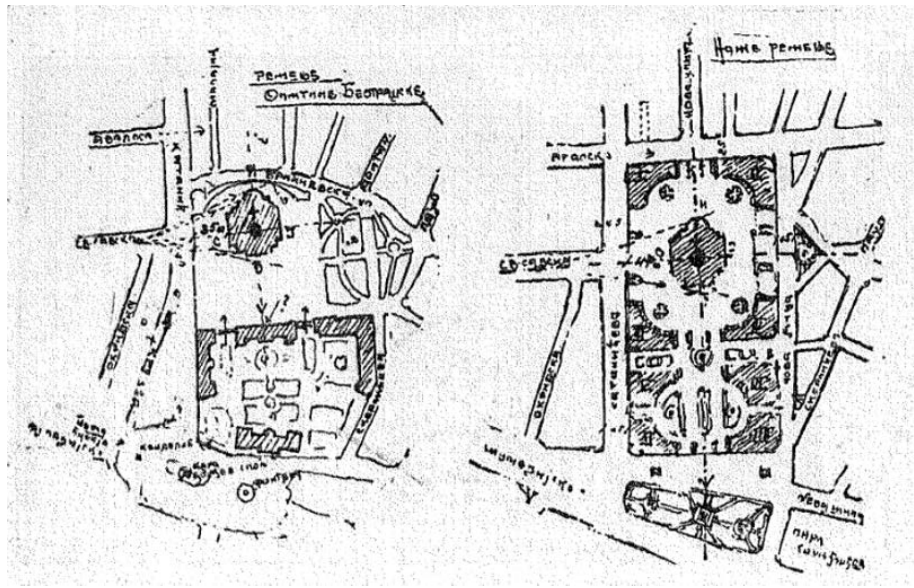
Један од чланака који је припадао корпусу Борисављевићевог писаног рада који је истовремено едукативног, критичког и стручног карактера, био је посвећен посебној теми регулације Теразија (сл. 4–5). Иако се архитекта током готово деценије критичарске активности умногоме бавио предметном темом, она је увек обрађивана у склопу ширих проблема, а у одређеном степену тек спорадично у форми коментара. И овом приликом истакао је да је витални проблем престонице изнуђивање решења Теразија, а не Позоришног трга, пропагирајући:

Сл. 5. Милутиин Борисављевић, њредлој решења
рејулације Теразија, верзија 2 (извор: 1937г: 9)

рушење целокупног блока између Дечанске улице и Престолонаследничковог трга или продужење Улице краља Александра.

У случају имплементације било којег од понуђених решења, која је такође – у складу са сопственим маниром аргументације – илустровао и потписао, дошло би до растерећења саобраћаја у централном појасу престонице, што би последично утицало на то да се саобраћај у другим деловима који су оријентисани ка Теразијама регулише. Са друге стране, у случају активности Грађевинског одбора који би донео уредбу по којој би на територији целог града била утврђена максимална висина зграда и коефицијент испада еркера из балкона, била би регулисана денивелација и естетско питање.³⁹ Засебно се фокусирао на висински аспект, тврдећи да у једној и истој улици ниједна зграда не сме бити виша од друге; да све морају имати исту висину до главне вена (тезумеа), а да се од тој вена нагоре имају њридржавати силуете одређене за сваку улицу. Денивелацију је перципирао као инхерентну дисхармонију и отворено јој се супротстављао.⁴⁰ Године 1938. је у њоследњем њокушају да се сјасу Теразије поставио питање: *Шта ће бити са Теразијском терасом?* Називајући идеју терасе *фантазијом*, оценио ју је као још једну у низу урба-

Сл. 6. Усвојена скица за позиционирање Храма Светог Саве (лево), решење Милутићина Борисављевића (десно). Извор: Борисављевић 1930i: 6

нистичких заблуда, изнова се враћајући на ставове које је, без постигнутог циља, претходно износио у мноштво наврата.⁴¹

Позиција Храма Светог Саве

Како је једна од најактуелнијих полемика у међуратном периоду у стручним листовима и публицистици била посвећена питању подизања Храма Светог Саве на Врачару, није необично што се Борисављевић у више наврата огласио по том питању. Првенствено је у исцрпном чланку у дневном листу *Правда* 1928. године покренуо расправу о урбанистичком проблему Храма,⁴² да би у *Политици* 1930. године продубио и изложио сопствену визију подизања ове богомоље (сл. 6).⁴³ Такође је критички допринео и 1932. године учешћем у анкети дневног листа *Време*.⁴⁴ Прилог у *Правди*, насловљен *Урбанистички проблеми храма Св. Саве*, Борисављевић је отворио дефиницијама урбанизма, након чега је овај одеок *Генералног плана за град Београд* архитекте Ђорђа П. Коваљевског оценио као *архитектурски*. Као једну од препрека изнео је *интерес сопственика* и власника имања која би

се требало узети зарад подизања монументалног храма. Основну кривицу приписује расписивачима конкурса за Храм Светог Саве из 1926. године, који су изнедрили *незналачки најисан пројам од њеј линија* – док је у шестој требало да се нађе захтев о решавању будуће ситуације храма у односу на непосредну околину парцеле. Финално, апеловао је да Одбор Друштва за подизање Храма Светог Саве обрати већу пажњу у изради новог конкурсног програма.⁴⁵

У прилогу *Како треба поједи катедралу Св. Саве* из 1930. године разложио је понуђено решење Општине београдске и додао цртеж сопствене идеје. Солуцију Општине описује као суму незнања на пољу логике и естетике урбанизма, примарно јер предвиђени храм не би имао потребан периметар, при чему би највише била погођена источна страна, којој је за сагледавање било потребан минимум даљине истоветан предвиђеној висини објекта (80 метара). Позивао се на етаблирани угао гледања чија је вредност износила 18 степени, док би у случају имплементирања *квалификације решења* тај угао био превелики – 45 степени, но свакако адекватнији од замишљеног од 65 степени. Решење Општине

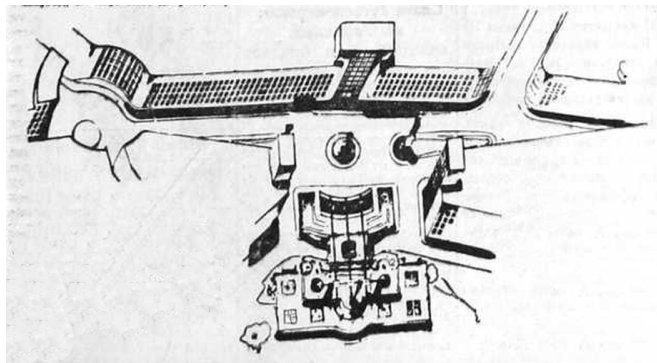
изнедрило је угао посматрања који би на оптичкој разини онемогућио појединцу да перципира главну куполу. Такође је један од проблема приложеног решења било постојање кривудавих и узаних улица, које се нису ни на који начин могле уклопити уз будући храм, а камоли служити као репер или ивица парцеле. Изнова је потенцирао да Општина треба да реши питање урбанисте, пре но што се фокусира на питања урбанизма. Главни прилаз богомољи био је носилац још једног од проблема – уместо импозантног приступа из широке улице какав би био достојан храму монументалних размера у физичком и духовном смислу, простор је визуелно затворен двома зградама, те поглед ка фасади ометен. Позивајући се на приступ Цркви Светог Петра у Риму и Палати инвалида у Паризу, Борисављевић је потцртао: *Осовина, то је алфа и омега једне композиције урбанистичке.*⁴⁶ Говорећи о осовини, фокус је пребацио на Карађорђево трг, чије је решење назвао *рђавом скицом* услед недостатка промишљеног и разрађеног урбанистичког поретка. Сматрао је да би на Трг требало ставити тријумфалне капије и победне стубове у славу Карађорђа. Скица коју је Борисављевић приложио сведочила је о његовој ерудицији и разумевању урбанистичких начела. Тежио је парцели правоугаоне површине за ситуирање Храма, док је околне улице проширио и позиционирао ортогонално. На послетку је истакао да је проблем веома сложен и тежак, те да би могао и требало да га реши расписивање интернационалног конкурса.⁴⁷

Проблематике конкурса за израду идејних скица за уређење и архитектонску обраду централних зона Београда

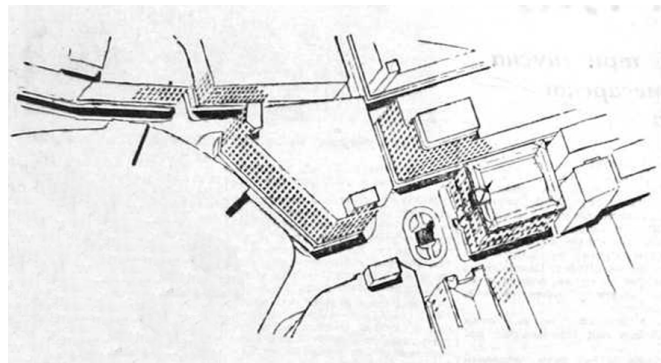
Борисављевић је марта 1937. године објавио чланак *О урбанистичком проблему Београда*,⁴⁸ тиме се симултано лингвистички надовезујући на скоро деценију раније написани прилог *Будући урбанистички проблем Београда*. Започео је позитивистички, одаљавајући се од сопственог устаљеног манира, уз надахнуту констатацију: *Добро њоставији један њроблем значи ујоло ѓа и решиши.*⁴⁹ Говорећи о конкурсима за израду идејних ски-

ца за уређење и архитектонску обраду тргова Кнежев споменик и Престолонаследничког и делова улица Коларчеве, Краља Алберта, Кнез Михаилове и Краља Милана, који је Општина расписала 1937. године. Било је потребно израдити предлоге регулације блока „Албанија“, обраду Позоришног трга, архитектуру зграда на њему и улица које се у Трг уливају. Псеудопозитивизам се брзо повукао – Борисављевић је сматрао да је пропозиција рђаво постављена и навео да је једини разлог због којег не учествује управо тај. Сматрао је да се с конкурсом пожурило, те да је пре њега ваљало првобитно саставити интернационални одбор који би адекватно поставио проблем. Поставио је питање у чему се заправо састоји урбанистички проблем Београда, пребацујући фокус са Позоришног трга на Теразије. Тврдио је да Позоришни трг није нити може бити саобраћајни, већ декоративни, те да као такав не представља главни ни горући проблем престонице, а да би Теразије требало проширити све до Дечанске улице уклањањем целог блока. На тај би се начин створио трг монументалних пропорција, око 230 м x 230 м. Као друго решење, скупље и недостижније, навео је рушење целокупног блока од Теразија до Старог двора чиме би се Улица краља Александра улила у новонастали теразијски потез. Скромнији изданак био би у продужењу Улице краља Александра, што би и било најефикасније извести, а *вишак* објеката најлакше срушити. У последњем сегменту експлицирао је неке од недостатака предлога грађевинске уредбе, потцртавајући наизглед семантичке неусаглашености, које су у пракси истински амбивалентне уколико се посматрају дословце. Тако би, заиста, тачка по којој палата која треба да има *најмање осам сирашова* – без одређеног висинског апсолута – могла бити експлоатисана, чиме би дошло до још снажније денивелације у постојећем изграђеном фонду.⁵⁰

Убрзо је поново приступио истој проблематици, овог пута истичући недостатак приспелих пројеката садржан у третирању Теразија као *tabula rasa*, неке од њих погрдно називајући *њросије шимере*. Као и током претходног иступања у јавности, тврдио је да је конкурс који је расписало Поглавар-

Сл. 7. Марсел Пинкис и Григоре Хири, конкурсни рад
'Плава ишница', поглед из ишнице перспективе
(извор: Борисављевић 1937г: 9)

Сл. 8. Марсел Пинкис и Григоре Хири, конкурсни рад
'Плава ишница', Три око Кнежевој споменика
(извор: Борисављевић 1937г: 9)

ство града Београда априори лоше постављен, те је последично изнедрио лоша решења. Констатовао је да је архитектонску обраду Теразија могуће решити искључиво теоретски јер је до датог тренутка издан велики број високих објеката, а да када би се приступило изради, неопходно је првенствено проширење потеза пре икакве даље интервенције.⁵¹

Током наредних расправа начелно је потенцирао проблематизацију партикуларних чинилаца у форми својеврсних студија случаја говорећи о *заблудама* о уређењу Београда, но свакако се ослањајући на чиниоце које је пређашње детаљно елаборирао. Једну од пропозиција поменутог конкурса, по којој је требало трг око Кнежевог споменика и Престољонаследников трг везати урбанистички у једну целину а приложити две варијанте решења оценио је *конирадикторним*. Аргумент за оцену заснован је на чињеници да је тражено да се или на целом блоку изради једна грађевина, или да се на блоку подигне више објеката који би сачињавали архитектонску целину – што није могуће извести заједно са *везом* између тргова. У естетичком и практичном погледу, тврдио је да би посредни био урбанистички апсурд.⁵² Позивајући се на изјаву председника Општине, према којој је најављена грађевинска активност током сезоне 1937. године на Теразијама, Борисављевић је констатовао да је конкурс за регулацију престонице узалудно расписан. Апеловао је да се обустави издања дозвола о подизању Игуманове палате, сматрају-

ћи да уколико се дозволи зидање на датој парцели, биће неповратно онемогућено уређење Теразија. Говорећи о општим проблемима природне еволуције града, те недостатака правовремене регулације, правилно је истакао: *Ако ми данас ништа не урадимо, још мање ће моћи ништа да ураде они који после нас дођу*.⁵³ У прилог истинитости тврдње, сведочи умало целовековна немогућност решавања питања Теразијске терасе, које је у савременом добу додатно усложњено налетом глобализацијских тенденција.

Како жири није правовремено објавио резултате, Борисављевић се додатно посветио проблематици,⁵⁴ карактеришући конкурс као *неуспео*. Фокусирао се на информације познате у том тренутку, најављујући дубље анализе након отварања изложбе радова. Навео је да су резултати били публиковани у дневном листу *Време*, те да су најбоље оцењени били радови под мотом: *Плава ишница, Вишал, Трансверзала, 7391 и ?*, од којих је за регулацију Позоришног трга и Теразија усвојена *Плава ишница*. Иницијално је овом случају приступио фактографски-дескриптивно, наводећи колико је радова приложено, који је пројекат понео награде и које је порекло архитеката. О награђеном пројекту *Плава ишница* изнео је крајње негативан став, примарно истичући да регулација Позоришног трга нема вредности – јер њома ништа није решено. Априори га је дисквалификовао на основу чињенице да је аутор странац и да као таквак не познаје Београд, нити зна како изгледа Трг,

Упркос најављеном последњем прилогу о курсу, Борисављевић се проблематици поновно вратио већ јула 1937. године услед *ајсурдних* урбанистичких идеја жирија. У реферату који је Техничкој дирекцији жири поднео након такмичења наведено је да би Балканску улицу требало везати с Теразијама, што Борисављевић критикује на основу кота – коефицијент Балканске улице износи 107,70, а Теразија 118,70, чиме би спајање потеза изазвало успон од 13%, за разлику од већ постојећег стрмог у износу од 9%. С обзиром да је допуштен ранг успона био 4–6%, предлог проглашава *очајним незнањем*. Обилићев венац је требало продужити до пресека са Зеленим венцем, а простор испред Ратничког дома сматран је значајним саобраћајним тргом. Све идеје је Борисављевић одбацио поновно пропагирајући постављање кружних токова, истоветно као у претходном апелу из 1933. године.⁵⁹

Концем 1937. године, Борисављевић се изнова вратио промишљању решавања Позоришног трга и блока „Албаније“, умногоме се ослањајући како на сопствено тако и на пређашња искуства струке. Примарно је извршио рекапитулацију историје покушаја да се ова проблематика приведе крају, поздрављајући *Генерални план из 1923. године*, по којем су предвиђене монументалне целине. Како је прилог реминисцентно-критичке природе, његова кључна вредност огледа се у скицама које је архитекта приложио. Дао је два решења Позоришног трга: по првом, имање Београдске задруге би остало нетакнуто, а „Коларац“ би био повећан, док би се између њих налазила улица од 25 метара. Друго решење било би богатије и изнедрило би монументалан трг са стубом победе (сл. 10).⁶⁰

Већ почетком наредне, 1938. године, наставља расправу о *естетичким злочинима њројив Београда*, уједно критикујући конкурсе, некомпетентност стручњака, изостанак уметничке културе код српског народа и мањак урбанистичких принципа. Презриво је говорио о денивелсаном изграђивању престонице, *на сумичном* постављању споменика и недостатку естетског осећаја – нарочито код инжењера. Поред устаљених елемената који су сачињавали неизоставни део Борисављевићевих критика,

овом приликом се супротставио предлогу да се град опаше троструким железничким колосеком, кроз који би пролазило приближно 50 возова дневно, чиме би се постигла веза савске и дунавске стране.⁶¹

Проблематика престоничког саобраћаја

Пред почетак Другог светског рата, Борисављевић је 1940. године разрађивао питања растерећења саобраћаја у центру Београда, а та проблематика претрајава до савременог тренутка, те се његова расправа пласира у сферу оних које с временом нису изгубиле на актуелности. Прилог је започео критичком свакодневном повећања фреквенције саобраћајних средстава, оцењујући их класичним примером *оријенталској јаваилука, сјоросји и одсутјва свакој духа орјанизације*.⁶² Недостатак систематичног решавања аргументовао је предлогом Градског поглаварства по којем би ваљало преуредити Теразије рушењем фонтане и скверова који *естетски* *оживљавају монојон јирј*.⁶³ По новом плану је замишљено имплементирање дуплог колосека, што Борисављевић оцењује као средство додатног успоравања саобраћаја насупрот његовом растерећивању. Предлог архитекте био је дијаметрално супротан оном који је Поглаварство изнело – сматрао је да Теразије и Улица краља Милана морају да се потпуно ослободе трамвајских шина. Даље је објаснио да су Теразије највећи саобраћајни проблем у Београду, да трамваји коче сав саобраћај, те да инерцију поспешује тромост у покрету и оријентални дух престонице. Критички слој чланка утемељен је аутореклексјом аутора, наглашавајући чињеницу да он као нестручњак за саобраћајна питања коментарише дату проблематику говори негативно о онима чија је то надлежност. Закључује текст опаском да престоница неће моћи да се развија у сфери урбанизма све док не буде имала способан стручни кадар.⁶⁴

Закључак

Милутин Борисављевић је као архитекта, естетичар, хонорарни професор Универзитета у Београду, водећи теоретичар и један од истакну-

тих критичара архитектуре и урбанизма оставио изузетно велики траг у доменима српске архитектонске историографије и научног поимања естетике. Кроз његову критичку делатност се јасно огледа школовање у Паризу, те покушај имплементирања идеја о водећим стручњацима, јасним законским регулативама те истанчаној просторној артикулацији које је неговао током студија. Естетска поимања заснована на складу, хармонији, укусу провејавају Борисављевићевим чланцима.

Архитекта Борисављевић је критику урбанизма развијао истовремено с пројектантском праксом, научним доприносима и архитектонском критиком. Његов креативни опус превасходно је био везан за архитектонско обликовање стамбених објеката, док је урбанистичко делање било присутно искључиво у назнакама. Како је српска урбанистичка струка у међуратном периоду била у почетним фазама развоја, многобројни критичари су приступали анализама проблематике уређења матрица, упркос недостатку практичног удела. Борисављевић се прикључио струји интелектуалаца која се бавила централним темама урбаног развоја престонице, при чему је његов допринос у односу на савременике остварен ослањањем на принципе научне естетике. Теме којима се бавио, везане за уређење београдских тргова, Теразијску терасу и Храм Светог Саве – нису изгубиле на релевантности до савременог доба, када су у налету глобализацијских тековина и стихијског урбанизма фокалне градске тачке угрожене. Инсистирање на интернационализацији конкурса, чиме је могло доћи до развоја престонице и њеног естетског аспекта, у Борисављевићевој критици је било двојако. Симултано је стремио ка окретању *своља* и одбацивању приложених иностраних решења. У складу с аргументима које је експлицирао, закључује се да његова привидна недоследност ка интернационалним конкурсима није била утемељена у њиховој бити, већ у пропустима иностраних архитеката и урбаниста да упознају град у којем су намеравали да оставе своја дела.

Запажене су заједничке одлике у критици коју је Милутин Борисављевић неговао:

1. У многобројним случајевима пропагирао је измену затеченог урбаног ткива, при чему би се оријенталистички начин усађивања улица, условљен произвољним пресецањем и усађивањем путева, транспоновано у ортогонални план. Овај аспект истанчао се услед француског културног круга у којем је финализовао постдипломске студије крунисане докторском титулом. Истински наклоњен академизму, често је евоцирао период проведен у Француској, али и пропагирао успеле стручњаке из овог подручја за решавање проблема на домаћем терену.

2. Уз критике је готово у свим случајевима прилагао сопствене цртеже како би директно илустровао промене које би имплементирао, а које је додатно појашњавао кроз текстуални део чланака. Инсистирање на важности да понуди више варијанти решења за партикуларне задатке почивало је у Борисављевићевој општој ерудицији, из које је најчешће проистигао детаљан приступ проблемима. Прилагањем више солуција омогућавао је процес даље разраде и промишљања. Поред тога, публикувао је мноштво фотографија документаристичко-аргументативног типа.

3. Служио се оштрим начином обраћања, којим је у одређеним случајевима прелазео из оквира критике у критизерство, користећи се како непримерним изразима тако и аргументом *ad hominem*. Услед преке нарави и непосредног начина комуникације, често је улазио у јавне расправе како са колегама тако и са људима других вокација и неистомисљеницима.

4. Практиковао је употребу изрека као даљих илустрација проблема којима се свесрдно посвећивао. Упркос томе што је кроз његове критике било јасно да је аутор ерудита широког дијапазона знања, лингвистичко-стилски се у оквиру могућности изражавао једноставније но у научним радовима, омогућивши ширем слоју заинтересованих читалаца да прате његов рад.

5. Ставовe је аргументовао фактографски, уз фототечку грађу и техничку документацију. Био је бескомпромисан и неговао константу у свом раду.

Разлике између приступа архитектонској и урбанистичкој критици у опусу Милутина Борисављевића

вљевића су незнатне. Принципи којима се водио истоветни су и контекстуално примењиви на спектар проблематика и тема. Упркос томе, у сврху кристализације историје урбанистичког развоја престонице, неопходно је партикуларно посматрање Борисављевићевог доприноса на предметном пољу.

Много пута поновљеним констатацијама о непостојању стручног кадра, Борисављевић је на својеврстан начин сумирао и сопствену свеукупну критичарску делатност на пољу урбанистичких проблема и питања. Од првих чланака, које је концем треће деценије публиковао у дневној штампи и наставио да их ревносно продубљује, упозоравао је на недостатак обучених кадрова, чији би прима-ран фокус и поље деловања уз правилно усмерење побољшао статус престонице. Иако се обраћао на директан и често неоправдано оштар начин, правилно је експлицирао и анализирао урбанистичке аномалије, а искуство послератног и савременог доба посведочило је о последицама занемаривања инфраструктуре, чији корени сежу толико далеко у прошлост.

Може се закључити да је архитекта Милутин Борисављевић умногоме обликовао архитектонску мисао стручних и ширих кругова јавности, који су

путем проверених средстава комуникације били у могућности да се у честим интервалима сусретну с његовим писаним доприносом. Јасним и недвосмисленим начином изражавања и богатим речником, писао је прилоге оштрог тона који су, услед приступа уједно таксативног и динамичног, могли да држе пажњу читалаца. Борисављевић се де-факто правовремено фокусирао на проблеме који су били у жижи развитка још током његовог радног века, а нарочито након њега, као и у савременом добу. Инсистирањем на подизању нивоа струке, именовану градског урбанисте, те доношењу и имплементирању грађевинских уредби, допринио је развоју свести о важности правилних и правовремених поступака. Као интелектуалац широког поља деловања, завредио је заслужено место у историографији, те је потребно даље детаљно истраживање његовог критичарског опуса зарад заокруженог тумачења и слојевитије валоризације.

Анђела М. Дукић,

историчар уметности, докторанд,

истраживач-приправник

Универзитет у Београду – Филозофски факултет

iu.andjeladukic@gmail.com

НАПОМЕНЕ:

- 1] Кулетин-Ђулафић 2011: 31.
- 2] Маневић 1999: 26.
- 3] Милетић-Абрамовић 1986: 63.
- 4] Покрајас 2021: 49.
- 5] *Време*, 27. децембар 1933: 7.
- 6] Маневић 1999: 26.
- 7] Видети: Вогуповић 1989: 4–19; Милетић-Абрамовић 1996: 559–564; Кадијевић 1998: 279–291; Кадијевић 2003: 55–68; Stanković 2008: 133–147; Кулетин-Ђулафић 2011.
- 8] Видети: Маневић 1972: 17–21; Милетић-Абрамовић 1986: 63–85; Ковачић 2002: 89–111, Кулетин-Ђулафић 2011, Kuletin-Ćulafić 2024.
- 9] Маневић 1999: 26.
- 10] Видети: Милинковић 2018.
- 11] Током међуратног периода, у дневној штампи су умногоме били заступљени чланци и прилози аутора који су преферирали да остану анонимни или су се у одређеним случа-

јевима потписивали псеудонимом или иницијалима. Њихов допринос развоју архитектонске критике је неоспоран, но неминовно је потцртати истраживачка ограничења која су условљена у ретроспективи. По начину на који су анонимни аутори писали запажања и критике, могуће је класификовати њихово познавање архитектуре и урбанизма у складу с лингвистичким слојем презентованог. Без потребе залажења у карактер коришћених епитета, ослањајући се искључиво на праћење принципа техничких описа, извесно је да су неки од анонимних партиципаната били школовани у оквиру техничких наука. У случају постојања иницијала, утврђено је компарацијом да је група аутора била журналистичке вокације с нарочитим интересовањем за предметну проблематику.

12] Кадијевић 2023: 191.

13] *Исти* 2023: 57–58.

14] На конференцији *Напрага за најлепшу фасаду у Београду између два светска рата*, одржаној на Одељењу за историју уметности Филозофског факултета Универзитета у Бео-

- граду 27. и 28. новембра 2024. године у склопу реферата више аутора наглашена је заступљеност *Напраде* у међуратној штампи. Видети: Кадијевић, Илијевски, Путник Прица 2024.
- 15] Видети: Мицић 1. новембар 1925: 18–19.
16] Видети: Petrović, Manević 1982.
17] Вуксановић-Мацура 2014: 17–18.
18] Кадијевић 2017: 18.
19] Кулетин-Ђулафић 2011: 30.
20] *Нав. дело*: 69.
21] Voganović 1989: 13.
22] Видети: Борисављевић 1928б: 5; 1928в: 6; 1928г: 5; 1929а: 7; 1929г: 14; 1930а: 6; 1930б: 3; 1932б: 4; 1932в: 7; 1932г: 7; 1933а: 3; Гоцић 1928: 7; Којић 1930: 10; Николић 1933а: 4; 1933б: 6; *Правда*, 7. 12. 1928: 5; *Правда*, 18. 1. 1930: 2.
23] О детаљној компарацији планираног и оствареног *Генералној плану* видети: Вуксановић-Мацура 2014. Преглед урбанистичке мисли од 1921. године до савременог доба видети у: Миловановић 2018: 18.
24] Вуксановић-Мацура, Банковић 2018: 152–153.
25] Борисављевић 1929б: 6.
26] *Истио*.
27] *Истио*.
28] Видети: Илијевски 2021.
29] Борисављевић је у критичким освртима често фаворизовао француске архитекте и урбанисте. О идеји француских урбаниста за уређење престонице видети: Вуксановић-Мацура 2015.
30] Борисављевић 1929б: 6.
31] *Истио* 1929в: 4.
32] *Истио* 1939а: 8.
33] *Истио*.
34] *Истио*.
35] Борисављевић 1939б: 6.
36] *Истио* 1930в: 1.
37] *Истио*.
38] *Истио*.
39] Борисављевић 1937д: 9.
40] *Истио* 1937е: 7.
41] *Истио* 1938б: 5.
42] *Истио* 1928а: 4.
43] *Истио* 1930г: 6.
44] Видети: *Истио* 21. јануар 1932а: 2.
45] *Истио* 1928а: 4.
46] *Истио* 1930г: 6.
47] *Истио*.
48] Борисављевић 1937а: 14.
49] *Истио*.
50] *Истио*.
51] Борисављевић 1937б: 10.
52] *Истио* 1937в: 8.
53] *Истио* 1937г: 5.
54] О извештају оцењивачког суда видети: *Београдске општинске новине* 4–6, 1937: 324–228.
55] Борисављевић 1937ђ: 9.
56] Рад *Плава пјелица* дело је ауторског тима из Букурешта, архитеката Марсела Пинкиса [Marcel Pinchis] и Григореа Хирша [Grigore Hirsch], *Вийал* је израдио немачки архитекта Јосиф Венцлер [Josef Wentzler], 7391 је пројекат Ивана Рика, архитекте емигранта са простора Русије. Пројекат Позоришног трга под шифром ? приложио је архитекта Милан Злоковић и за њега добио другу награду, док је трећу награду понео Емил Лео за рад *Трансверсала*. Према: Борисављевић 1937ж: 9.
57] Борисављевић 1937з: 5.
58] *Истио* 1937и: 10.
59] *Истио* 1937ј: 5.
60] *Истио* 1937к: 11.
61] *Истио* 1938а: 10.
62] *Истио* 1940: 5.
63] *Истио*.
64] *Истио*.

ЛИТЕРАТУРА:

- Борисављевић, М.** (1928а), Урбанистички проблем храма Св. Саве, *Правда*, 16. фебруар: 4.
- Борисављевић, М.** (1928б), Архитект или инжењер?, *Правда*, 29. мај: 5.
- Борисављевић, М.** (1928в), О одређивању хонорара архитектура, *Правда*, 25. новембар: 6.
- Борисављевић, М.** (1928г), Одговор архитекте г. др. М. Борисављевића Црноотравцима, *Правда*, 12. децембар: 5.
- Борисављевић, М.** (1929а), Шта је то архитект?, *Правда*, 13. јануар: 7.
- Борисављевић, М.** (1929б), Будући урбанистички проблеми Београда, *Правда*, 3. март: 6.
- Борисављевић, М.** (1929в), Проблем Позоришног Трга, *Правда*, 29. септембар: 4.
- Борисављевић, М.** (1929г), Предавање једног инжењера о архитектури, *Правда*, 31. децембар: 14.

- Борисављевић, М.** (1930а), Шта је то Ekole Centrale?, *Правда*, 11. јануар: 6.
- Борисављевић, М.** (1930б), Јесте или није? Г. Којић није архитект, *Правда*, 22. јануар: 3.
- Борисављевић, М.** (1930в), Проблем теразијске терасе, *Правда*, 4. март: 1.
- Борисављевић, М.** (1930г), Како треба подићи катедрали Св. Саве – Једно значајно урбанистичко питање, *Политика*, 30. мај: 6.
- Борисављевић, М.** (1932а), Како треба да изгледа будући храм Светог Саве?, *Време*, 21. јануар: 2.
- Борисављевић, М.** (1932б), Котеж Неимар, *Правда*, 10. новембар: 4.
- Борисављевић, М.** (1932в), Опет о котежу „Неимар“, *Правда*, 19. новембар: 7.
- Борисављевић, М.** (1932г), Једна сензација о „Неимару“, *Правда*, 29. децембар: 5.
- Борисављевић, М.** (1933а), Моја последња реч о „Неимару“, *Правда*, 22. јануар: 3.
- Борисављевић, М.** (1933б), Изграђивање тргова и уређење Београда, *Београдске ошћинске новине* 4, 1. април: 254–258.
- Борисављевић, М.** (1937а), О урбанистичком проблему Београда, *Правда*, 15. март: 14.
- Борисављевић, М.** (1937б), Међународни конкурс за уређење Теразија и Позоришног трга погрешно је расписан и зато су пројекти делом неупотребљиви а неки су прости шимере, *Време*, 14. мај: 10.
- Борисављевић, М.** (1937в), Какав треба да изгледа Престолонаследников трг, *Време*, 19. мај: 8.
- Борисављевић, М.** (1937г), Не упропашћујмо Београд!, *Време*, 28. мај: 5.
- Борисављевић, М.** (1937д), Како треба извести регулацију Теразија, *Време*, 1. јун: 9.
- Борисављевић, М.** (1937ђ), Жири још није објавио резултате неуспелог конкурса за уређење Београда, *Време*, 4. јун: 9.
- Борисављевић, М.** (1937е), Хармонија и дисхармонија једне вароши. Колико високе треба да буду зграде?, *Време*, 9. јун: 7.
- Борисављевић, М.** (1937ж), Крах конкурса за уређење Београда, *Време*, 12. јун: 9.
- Борисављевић, М.** (1937з), Што конкурс за уређење Београда није успео крив је жири, *Време*, 14. јун: 9.
- Борисављевић, М.** (1937и), Како је конкурс решио Позоришни трг?, *Време*, 16. јун: 10.
- Борисављевић, М.** (1937ј), Балканска улица изгледа није довољно стрма!, *Време*, 2. јул: 10.
- Борисављевић, М.** (1937к), Како треба решити Позоришни трг и блок „Албаније“, *Време*, 13. новембар: 11.
- Борисављевић, М.** (1938а), Расписују се непотребни конкурси за уређење Београда поред једног бриљантног плана који је плаћен 3 милиона динара, *Време*, 18. јануар: 10.
- Борисављевић, М.** (1938б), Шта ће бити са теразијском „терасом“, *Време*, фебруар: 5.
- Борисављевић, М.** (1939а), Где треба подићи Оперу – Зашто не на Славији, *Правда*, 16. јануар: 8.
- Борисављевић, М.** (1939б), Како треба решити Трг Парламента, *Време*, 18. јануар: 6.
- Борисављевић, М.** (1940), Како растеретити саобраћај у центру Београда, *Време*, 17. јул: 5.
- Гоцић, Б.** (1928), Одговор инж. Бор. Гоцића архитекти г. др. М. Борисављевићу, *Правда*, 18. децембар: 7.
- Којић, Б.** (1930), Г. др. Борисављевић – г. Којић, *Правда*, 4. јануар: 10.
- Мицић, Љ.** (1925), Београд без архитектуре, *Зенић* 37, 1. новембар: 18–19.
- Николић, М.** (1933а), Једна сензација о „Неимару“, *Правда*, 4. јануар: 4.
- Николић, М.** (1933б), Једна сензација о „Неимару“, *Правда*, 5. јануар: 6.
- Bogunović, S. G.** (1995), Estetička teorija, kritička delatnost i arhitektonska praksa dr Milutina Borisavljevića, *Komunikacija : zapis o urbanizmu, arhitekturi i dizajnu* 89 (Beograd): 4–19.
- Вуксановић-Мацура, З.** (2014), *Генерални план Београда 1923: комбинација планованог и оствареног*, докторска дисертација, Архитектонски факултет, Универзитет у Београду.
- Вуксановић-Мацура, З.** (2015), *Urbs Magna: како су француски урбанисти замишљали Београд*, у: Срби о Французима – Французи о Србима / Les Serbes a propos des Francais – Les Francais a propos des Serbes, ур. Ј. Новаковић, Љ. Ристић, Београд: Универзитет у Београду, Филолошки факултет и Друштво за културну сарадњу Србија–Француска: 207–229.
- Вуксановић-Мацура, З. и Банковић, А.** (2018), *Мере прага*, Београд: Музеј града Београда.
- Илијевски, А.** (2021): *Хуманистичка криза и техничка елија: српски архитектури у Првом светском рату*, у: Културна баштина и криза: херитолошки и архитектонски аспект, ур. А. Кадијевић, Београд: Универзитет у Београду, Филозофски факултет: 115–132.
- Кадијевић, А.** (1998), Схватање хармоније у архитектури естетичара Милутина Борисављевића, *Флојстисон* 7 (Београд): 279–291.
- Kadijević, A.** (2003), *Problem harmonije u estetici i graditeljstvu Milutina Borisavljevića*, u: Istorija i razvoj teorija arhitekture 1, ur. V. Mako, Beograd: Arhitektonski fakultet Univerziteta u Beogradu : Spektar: 55–68.

- Кадиевић, А.** (2017), Типологија архитектонских и урбанистичких преиначавања Београда (19–21. век), *Култура* 154 (Београд): 11–22.
- Кадиевић, А.** (2023), *Југословенска архитектура између два светска рата (1918–1941) : контексти тумачења*, Београд: Филозофски факултет Универзитета у Београду.
- Кадиевић, А., Илијевски, А. и Путник Прица, В.** (ур.) (2024), *Направа за најлепшу фасаду у Београду између два светска рата*, зборник резимеа, Београд: Универзитет у Београду – Филозофски факултет.
- Ковачић, И.** (2002), Прилог познавању архитектонског опуса Милутина Борисављевића: породична кућа и вила, *Наслеђе IV* (Београд): 89–111.
- Кулетин-Ђулафић, И.** (2011), *Научна естетика архитектуре Милутина Борисављевића*, докторска дисертација, Архитектонски факултет, Универзитет у Београду.
- Kuletin-Ćulafić, I.** (2024), *Today's traces of Belgrade Between Two World Wars: Milutin Borisavljević's Disappearing Architectural Heritage*, in: *On Architecture – Shaping the City Through Architecture – proceedings*, ed. R. Bogdanović, Belgrade: STRAND – Sustainable Urban Society Association Belgrade: 290–299.
- Maneвић, Z.** (ur.) (1972), *Srpska arhitektura 1900–1970*, Beograd: Muzej savremene umetnosti.
- Маневић, З.** (ур.) (1999), *Лексикон српских архитеката XIX и XX века*, Београд: Клуб архитеката : Грађевинска књига.
- Милетић-Абрамовић, Љ.** (1986), Милутин Борисављевић, *Годишњак града Београда XXXIII* (Београд): 63–85.
- Miletić-Abramović, Lj.** (1996), The architectural and theoretical work of Milutin Borisavljević in context of the post-modern experience, *Architecture – urbanism at the turn of the millennium 1* (Belgrade): 559–564.
- Милинковић, С.** (2018), *Почеци архитектонске критике у Србији (крај XIX – почетак XX века)*, мастер рад, Филозофски факултет, Универзитет у Београду.
- Миловановић, А.** (2018), Трећи Београд: Преглед развоја урбанистичке мисли и деловања у периоду од 1921. године до данас, *Архитектура урбанизам* 46 (Београд): 16–25.
- Одговор г. Б. Којића (1930), *Правда*, 18. јануар: 2.
- Одговори архитекти г. Мил. Борисављевићу (1928), *Правда*, 7. децембар: 5.
- Одликовање професора универзитета, учитеља и просветних радника (1933), *Правда*, 27. децембар: 7.
- Perović, M., Manević, Z.** (ur.) (1982), *Beograd : između stvarnosti i sna : izbor tekstova : Urbanizam Beograda 66–67*, Beograd: Zavod za planiranje razvoja grada Beograda.
- Pokrajac, M.** (2021), *Privatna projektantska praksa u Srbiji u međuratnom periodu: 1918–1941*, u: *Arhitektura i vizuelne umetnosti u jugoslovenskom kontekstu: 1918–1941*, ur. A. Kadijević i A. Ilijevski, Beograd: Filozofski fakultet, Univerzitet u Beogradu: 45–52.
- Stanković, N.** (2008), Milutin Borisavljević and His Scientific Aesthetics of Architecture, *Serbian Studies: Journal of the North American Society for Serbian Studies* Vol. 22 No. 2 (Washington DC): 133–147.

Summary: ANĐELA DUKIĆ

THE PROBLEMATICS OF URBANISM IN INTERWAR BELGRADE IN THE CRITICAL WORK OF ARCHITECT MILUTIN BORISAVLJEVIĆ

This year, 2025, marks the celebration of two anniversaries: the centenary of the celebrated International Exhibition of Decorative and Industrial Modern Arts (*Exposition Internationale des Arts Décoratifs et Industriels Modernes*) in Paris and six decades since one of its leading figures, Dragiša Brašovan (1887–1965), permanently left the Serbian and Yugoslav architectural scene. On this occasion, we wanted to study the two hand-in-hand, in order to highlight aspects of the development of the Art Deco style, which was named after the aforementioned exhibition, and to emphasize the place that Brašovan's oeuvre occupies within the framework of this stylistic phenomenon and its reception on the domestic scene.

Judging on the basis of the sensitive border between the decorative and the unornamented, which imposes itself as a basic parameter when

List of Figures

- Fig. 1 Architect Milutin Borisavljević. Source: <https://kaldrma.rs/trajni-potpis-srpskog-arhitekta-sorbone/> (12.09.2024)
- Fig. 2 Milutin Borisavljević, proposal for a solution for Trg Parlamenta, version 1. Source: *Vreme* (18.01.1939: 6)
- Fig. 3 Milutin Borisavljević, proposal for a solution for Trg Parlamenta, version 2. Source: *Vreme* (18.01.1939: 6)

distinguishing Art Deco and Purism, as the two extreme sides of the modern architectural discourse, ready to adapt to the affinities of the client, whose taste he simultaneously skillfully and unobtrusively shaped with his deeply ingrained visual art, Brašovan acted as an arbiter who would be called upon to “save the honor of Belgrade architects” in moments when avant-garde games of carefully constructed relationships between full and empty threatened to endanger traditional standards of beauty with bold innovations.

Anđela M. Đukić,

Art Historian, PhD student

Junior Research Assistant

University of Belgrade – Faculty of Philosophy

iu.andjeladukic@gmail.com

- Fig. 4 Milutin Borisavljević, proposal for a solution to the regulation of Terazije, version 1. Source: *Vreme* (1.06.1937: 9)
- Fig. 5 Milutin Borisavljević, proposal for a solution to the regulation of Terazije, version 2. Source: *Vreme* (1.06.1937: 9)
- Fig. 6 Adopted sketch for the positioning of the Temple of Saint Sava (left), solution by Milutin Borisavljević (right). Source: *Politika* (30.05.1930: 6)
- Fig. 7 Competition entry “Blue Bird” by Marcel Pinchis and Grigore Hirsch, bird’s eye view. Source: *Vreme* (4.06.1937: 9)
- Fig. 8 Competition entry “Blue Bird” by Marcel Pinchis and Grigore Hirsch, square around the Monument to Knez Mihailo. Source: *Vreme* (4.06.1937: 9)
- Fig. 9 “Urbeo-Grad”, purchased project, failed connection of Terazije with Pozorišni Trg. Source: *Vreme* (14.06.1937: 5)
- Fig. 10 Milutin Borisavljević, proposed solution for Pozorišni Trg and the Palata Albanija block. Source: *Vreme* (13.11.1937: 11)